

تحلیل نسخه‌شناسی آثار ملامحمدصادق اردستانی (د ۱۱۳۴ ق / ۱۷۲۲ م)

محمدجواد اسماعیلی*

محمد قمی**

چکیده

ملامحمدصادق اردستانی حکیم عصر صفوی است که تاکنون آثار و آرای او به‌خوبی شناخته نشده است. در این مقاله آثار وی را بر پایه کتاب‌ها و تذکره‌های منتشرشده در ایران از منظر نسخه‌شناسی و محتوایی بررسی می‌کنیم. در این منابع چهارده اثر به حکیم اردستانی منسوب شده است که پس از گردآوری نسخه‌های خطی آثار وی و ارزیابی آن‌ها این نتایج به‌دست آمد: ۱. نه عنوان از آثار چهارده‌گانه در واقع سه اثر مستقل: رساله جعلیه صادقیه، حکمت صادقیه، و مراسله حکیم اردستانی‌اند که هر یک با سه عنوان متفاوت نام‌گذاری شده‌اند؛ ۲. از اختیارات الأیام نسخه‌ای یافت شد که احتمال انتسابش به وی بسیار زیاد است؛ ۳. در انتساب کلید بهشت به وی تردید جدی وجود دارد؛ ۴. در هیچ‌یک از فهرست کتاب‌خانه‌ها از سه اثر باقی‌مانده از آثار حکیم اردستانی یعنی آیه نور، تابشیر، و حاشیه بر شفا گزارشی نشده است.

کلیدواژه‌ها: اردستانی، نسخه‌شناسی، جعلیه، حکمت صادقیه، مراسله، اختیارات الأیام.

۱. مقدمه

ملامحمدصادق اردستانی (د ۱۱۳۴ ق) یکی از حکمای برجسته ایران در اواخر دوره صفوی است. وی در اصفهان می‌زیست و مقارن با حمله افغان‌ها به اصفهان از دنیا رفت.

* استادیار مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، esmaeili@irip.ir

** دانشجوی دکتری حکمت متعالیه، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران (نویسنده مسئول)

mohammad.qomi7@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۹/۱۰، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۱۰/۲۲

افغان‌ها مدارس را خراب و شهر را ویران کردند و آثار علمی را از بین بردند. در این واقعه بسیاری از علما و طلاب جان باختند و عده‌ای به شهرهای دیگر متواری شدند. شدت این وقایع به حدی بود که بعد از فتنه چنگیز آن را بزرگ‌ترین بلای نازل‌شده بر ایران و ایرانیان می‌دانند. این مصائب یک دهه ادامه داشت (رجائی، ۱۳۷۸: ۱۶-۱۷؛ مدرس مطلق، ۱۳۹۱: ۸۰؛ ریاحی، ۱۳۸۵: ۷۳؛ آشتیانی، ۱۳۵۷: ج ۴، ۹). همین حادثه عظیم از مهم‌ترین علل نابودی آثار حکمای معاصر و نیز ناآگاهی ما از این حکما به‌ویژه حکیم اردستانی است.

اهمیت آثار و آرای حکیم اردستانی را می‌توان در این چهار امر بیان کرد: ۱. گردآوری آثار او بعد از بازگشت علما به اصفهان؛ ۲. نوشتن شرح و تعلیقه بر آثار او به قلم پیروانش؛ ۳. تأثیر چشم‌گیر شاگردان وی در احیای مکتب فلسفی اصفهان بعد از حمله یادشده (مدرس مطلق، ۱۳۹۱: ۸۰)؛ ۴. آگاهی وی از آثار حکمای پیش از خود و تفسیر فلسفی و ارزیابی انتقادی آرای ایشان از جمله ابن‌سینا، شیخ اشراق، و ملاصدرا به‌ویژه در مسئله «نفس». نمونه‌هایی از این چهار امر در ادامه مقاله یاد خواهد شد.

در بعضی از منابع میرزا محمدتقی الماسی (د ۱۱۵۹ ق) شاگرد ملاصادق معرفی شده است (منتظر القائم، ۱۳۸۹: ج ۱، ۱۵۶). وی را آغازگر اقبال حکما به حکمت صدرایی دانسته‌اند. بعد از الماسی شاگردش آقامحمد بیدآبادی (د ۱۱۹۷ ق) به ترویج آرای صدرالمتهلین پرداخت. سپس ملاعلی نوری مازندرانی (د ۱۲۴۶ ق)، شاگرد بیدآبادی، حکمت متعالیه را به جریان غالب فلسفی در جهان اسلام تبدیل کرد (کدیور، ۱۳۷۸: ج ۱، ۱۹-۲۰). تاریخ کتابت آثار ملامحمدصادق اردستانی و شرح‌ها و تعلیقه‌های نوشته‌شده بر آن‌ها بنا بر آثار در دست ما تا تاریخ ۱۲۳۱ قمری ادامه داشته است، اما بعد از اقبال حکما به حکمت صدرایی آثار به‌جامانده از حکمای دیگر از جمله حکیم اردستانی تحت‌الشعاع قرار گرفت، به‌نحوی که تاکنون اندیشه‌ها و آثار وی به شایستگی معرفی نشده است. جست‌وجو، نسخه‌شناسی، و معرفی آثار وی اولین گام اساسی است که در این راستا باید برداشته شود و ما در این مقاله درصدد انجام همین امر برآمده‌ایم.

در کتاب‌شناسی‌های گوناگون چهارده اثر را به حکیم اردستانی منسوب کرده‌اند که عبارت‌اند از: رساله جعلیه صادقیه، رساله در وجود، رساله‌ای در مبدأ و معاد، رساله در جعل، افادات ملامحمدصادق در جعل، پاسخ به پرسش‌های سیدعلی حسینی، الحکمة الصادقیة، قوی النفس، رساله فی تحقیق مطالب النفس ومسائلها، اختیارات الأیام، کلید بهشت، تفسیر آیه نور، تباشیر، و حاشیه بر شفا. در این مقاله نشان می‌دهیم که در حال حاضر چهار اثر از وی در دست است که عبارت‌اند از: رساله جعلیه صادقیه، الحکمة

الصادقیه، مراسله حکیم اردستانی، و اختیارات الأیام. این امر سه دلیل دارد: نخست این که، سه اثر از وی یعنی رساله جعلیه صادقیه، رساله در جعل، و الحکمة الصادقیه عنوان‌های متفاوتی یافته‌اند که در بعضی کتاب‌شناسی‌ها هر کدام از این عنوان‌ها را اثری جداگانه دانسته‌اند. به بیان دیگر، رساله در وجود و رساله‌ای در مبدأ و معاد همان رساله جعلیه صادقیه هستند. هم‌چنین افادات ملامحمدصادق در جعل و پاسخ به پرسش‌های سیدعلی حسینی و رساله در جعل هم یک اثرند و ما نام آن را براساس نسخه‌ای که در کتاب‌خانه شاهچراغ وجود دارد مراسله حکیم اردستانی می‌گذاریم. قوی النفس و رساله فی تحقیق مطالب النفس و مسائلها نیز همان الحکمة الصادقیه است؛ دوم این که، بر پایه تحقیقات اخیر معلوم شده که کلید بهشت از حکیم اردستانی نیست، بلکه از مؤلف دیگری است؛ سوم این که، نسخه‌های خطی سه اثر تفسیر آیه نور، تباشیر، و حاشیه بر شفا هم تاکنون یافت نشده و در فهرست کتاب‌خانه‌ها گزارشی از آن‌ها به ثبت نرسیده است. شرح این مطالب به‌هم‌راه نسخه‌شناسی و تحلیل آثار را در این مقاله بیان می‌کنیم.

۲. پیشینه تحقیق

حکیم ملامحمدصادق اردستانی یکی از حکمای متأله و تأثیرگذار در اصفهان بوده که در سال ۱۱۳۴ قمری، آخرین سال محاصره این شهر به‌دست افغان‌ها، وفات یافته است (حزین لاهیجی، ۱۳۷۵: ۱۹۲). وی در علوم عقلی و نقلی وحید عصر خود به‌شمار می‌رفته و در ویژگی‌های معنوی نیز سرآمد بوده است و فضلالی آن عصر به حضور در مجلس او افتخار می‌کرده‌اند (آشتیانی، ۱۳۵۱: ج ۴، ۲؛ جناب، ۱۳۸۵: ۱۰۲؛ ریاحی، ۱۳۸۵: ۶۹؛ منتظر القائم، ۱۳۸۹: ج ۱، ۱۵۶)، اما تاکنون آثار و افکار وی به‌طور شایسته بررسی نشده و نویسندگان در معرفی آثار او به مطالب منابع گذشته اکتفا کرده‌اند.

در منابع کتاب‌شناختی در مجموع چهارده اثر را به حکیم اردستانی نسبت داده‌اند. در ادامه این عناوین چهارده‌گانه و منابع آن‌ها ذکر می‌شود. البته در بعضی از منابع عنوان‌ها با کمی تفاوت معرفی شده‌اند که آن عناوین نیز در ذیل عنوان اصلی نقل می‌شود.

۱.۲ رساله جعلیه صادقیه (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۴۲: ج ۲، ۳۱۷؛ مهدوی، ۱۳۴۸: ۳۸۳؛ مهدوی، بی‌تا: ۶۸؛ شفیعی اردستانی، ۱۳۷۴: ۲۲۵؛ شفیعی اردستانی، ۱۳۷۵: ۳۸؛ کتابی، ۱۳۷۵: ج ۱، ۳۱۶؛ منتظر القائم، ۱۳۸۹: ج ۱، ۱۵۷). این اثر در بعضی از منابع با عنوان‌های دیگری نیز ذکر شده است: رساله جعلیه (تهرانی، ۱۴۰۳: ج ۱۱، ۱۶۴؛ مشتاقی، ۱۳۸۹: ۷۱۹؛

مکارم، ۱۳۷۸: ۲۳۴؛ مهدوی، ۱۳۸۶: ج ۳، ۴۹۵؛ رساله در تحقیق جعل (آستان قدس رضوی، ۱۳۲۵: ج ۴، ۱۱۷)؛ مطلبی از مولانا محمدصادق اردستانی (استادی، ۱۳۶۵: ۵۸۹)؛ رساله جعلیه یا جعل و ایجاد (حسینی، ۱۳۶۵: ج ۱۳، ۲۸۸)؛ حسینی زنوزی، ۱۴۲۶: ج ۳، ۳۱۶)؛ الرسالة الجعلیه یا الوجود و الجعل (تهرانی، ۱۳۷۲: ج ۶، ۲۶۰)؛ جعل (رساله در ... (حائری، ۱۳۹۰: ج ۳، ۲۷۰۷)؛ رساله در جعل (حجتی، ۱۳۴۵: ج ۱، ۷۳۵)؛ ریاحی، ۱۳۸۵: ۷۱)؛ جعلیه در معنی جعل و ایجاد (زادهوش، ۱۳۹۱: ۱۷۶)؛ نوشته مختصری به فارسی در جعل و بیان کیفیت نسبت بین جاعل و مجعول (لاهیجی، ۱۳۴۳: ۶۵).

۲.۲ رساله در وجود (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۴۲: ج ۲، ۳۱۳؛ مهدوی، ۱۳۴۸: ۳۸۳؛ مهدوی، بی تا: ۶۸؛ ریاحی، ۱۳۸۵: ۷۰؛ زادهوش، ۱۳۹۱: ۱۷۶؛ شفیعی اردستانی، ۱۳۷۴: ۲۲۵؛ کتابی، ۱۳۷۵: ج ۱، ۳۱۶؛ مکارم، ۱۳۷۸: ۲۳۳؛ مشتاقی، ۱۳۸۹: ۷۲۰؛ شیروانی، ۱۳۸۹: ج ۱، ۹۱). در بعضی از منابع عنوان‌های دیگری نیز یافته است: رساله فی الوجود و الجعل (تهرانی، ۱۴۰۳: ج ۲۵، ۳۹؛ حسینی زنوزی، ۱۴۲۶: ج ۳، ۳۱۶)؛ رساله در وحدت وجود (شفیعی اردستانی، ۱۳۷۵: ۴۰؛ مقصود همدانی، بی تا: ۲۲۴؛ منتظر القائم، ۱۳۸۹: ج ۱، ۱۵۷).
۳.۲ رساله در مبدأ و معاد (مکارم، ۱۳۷۸: ۱۳۳؛ زادهوش، ۱۳۹۱: ۱۷۶). در دو منبع هم با عنوان گفتاری در مبدأ و معاد معرفی شده است (ولائی، ۱۳۶۴: ج ۱۱، ۱۹۷؛ منتظر القائم، ۱۳۸۹: ج ۱، ۱۵۷).

۴.۲ رساله در جعل (دانش‌پژوه، ۱۳۴۰: ج ۱۴، ۳۵۹۳؛ مکارم، ۱۳۷۸: ۲۳۴؛ ریاحی، ۱۳۸۵: ۷۱؛ مهدوی^۱، ۱۳۸۶: ج ۳، ۴۹۵؛ منتظر القائم^۳، ۱۳۸۹: ج ۱، ۱۵۷؛ منزوی، ۱۳۹۰: ج ۸، ۶۴۶۲).

۵.۲ افادات ملامحمدصادق اردستانی در جعل (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۴۲: ج ۲، ۳۱۷؛ مهدوی، بی تا: ۶۸). این عنوان به صورت افادات مولانا در جعل (شفیعی اردستانی، ۱۳۷۵: ۴۱) و نیز رساله جعلیه دیگری به نام افادات ملامحمدصادق هم ذکر شده است (مهدوی، ۱۳۴۸: ۳۸۳).

۶.۲ رساله در پاسخ به پرسش‌های سیدعلی حسینی (زادهوش، ۱۳۹۱: ۱۷۶؛ مکارم، ۱۳۷۸: ۲۳۴). این عنوان نیز به صورت مراسله فیلسوف اعظم مولانا محمدصادق ارجستانی به میرزا علی بیگ ترشیزی (برکت، ۱۳۸۲: ۱۱۵) و مکتوب استاد اردستانی (حسینی اشکوری، ۱۳۸۹: ج ۴۳، ۲۲۱) هم معرفی شده است.

۷.۲ حکمت صادقیه (آستان قدس رضوی، ۱۳۲۵: ج ۴، ۹۴؛ رفیعی مهرآبادی، ۱۳۴۲: ۳۱۵؛ لاهیجی، ۱۳۴۳: ۶۵؛ مهدوی، بی تا: ۶۸؛ انوار، ۱۳۵۴: ج ۶، ۷۶۱؛ مطهری، ۱۳۵۷: ۵۹۲؛

شیروانی، ۱۳۵۸: ج ۵، ۱۵۶۶؛ تهرانی، ۱۴۰۳: ج ۷، ۵۷، ولائی، ۱۳۶۴: ج ۱۱، ۱۲۳؛ حسینی، ۱۳۶۸: ج ۱۷، ۲۶۹؛ شفیعی اردستانی، ۱۳۷۴: ۲۲۵؛ شفیعی اردستانی، ۱۳۷۵: ۳۹؛ مکارم، ۱۳۷۸: ۲۳۳؛ حسینی کوهساری، ۱۳۸۲: ۲۶۳؛ ریاحی، ۱۳۸۵: ۷۰؛ مهدوی، ۱۳۸۶: ج ۳، ۴۹۵؛ مشتاقی، ۱۳۸۹: ۷۲۰؛ منتظر القائم، ۱۳۸۹: ج ۱، ۱۵۷؛ حائری، ۱۳۹۰: ج ۳، ۲۴۳۳؛ زادهوش، ۱۳۹۱: ۱۷۷).

۸.۲ قوی النفس (تهرانی، ۱۴۰۳: ج ۱۷، ۲۱۸؛ اردلان جوان، ۱۳۶۵: ج ۱، ۱۸۳-۱۸۴؛ منتظر القائم، ۱۳۸۹: ج ۱، ۱۵۷).

۹.۲ رساله فی مطالب النفس و مسائلها (امین، ۱۴۰۳: ج ۶، ۲۳۸؛ تهرانی، ۱۴۰۳: ج ۲۱، ۱۴۱).

۱۰.۲ اختیارات الأيام یا نیک و بد روزها (تهرانی، ۱۳۷۲: ج ۶، ۲۵۹). این اثر را با عنوان اختیارات الأيام والساعه نیز نام برده‌اند (حسینی زنوزی، ۱۴۲۶: ج ۳، ۳۱۶؛ منتظر القائم، ۱۳۸۹: ج ۱، ۱۵۷).

۱۱.۲ کلید بهشت (تهرانی، ۱۴۰۳: ج ۱۸، ۳۲؛ تهرانی، ۱۳۷۲: ج ۶، ۲۶۰؛ حسینی زنوزی، ۱۴۲۶: ج ۳، ۳۱۶؛ منتظر القائم، ۱۳۸۹: ج ۱، ۱۵۷).

۱۲.۲ تفسیر آیه نور (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۴۲: ج ۲، ۳۱۷؛ مهدوی، ۱۳۴۸: ۳۸۳؛ تهرانی، ۱۴۰۳: ج ۴، ۳۳۴؛ تهرانی، ۱۳۷۲: ج ۶، ۲۶۰؛ حسینی زنوزی، ۱۴۲۶: ج ۳، ۳۱۶؛ شفیعی اردستانی، ۱۳۷۴: ۲۲۵؛ شفیعی اردستانی، ۱۳۷۵: ۴۰؛ کتابی، ۱۳۷۵: ج ۱، ۳۱۶؛ ریاحی، ۱۳۸۵: ۷۰؛ مهدوی، بی‌تا: ۶۸؛ مهدوی، ۱۳۸۶: ج ۳، ۴۹۵؛ مشتاقی، ۱۳۸۹: ۷۲۰؛ منتظر القائم، ۱۳۸۹: ج ۱، ۱۵۷). این اثر با عنوان رساله در تفسیر آیه نور به طریقه کشف و اشراق نیز معرفی شده است (مکارم، ۱۳۷۸: ۲۳۴؛ زادهوش، ۱۳۹۱: ۱۷۷).

۱۳.۲ رساله تباشیر در عرفان (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۴۲: ج ۲، ۳۱۷؛ مهدوی، ۱۳۴۸: ۳۸۳؛ مهدوی، بی‌تا: ۶۸؛ شفیعی اردستانی، ۱۳۷۴: ۲۲۵؛ شفیعی اردستانی، ۱۳۷۵: ۴۰؛ کتابی، ۱۳۷۵: ج ۱، ۳۱۶؛ مکارم، ۱۳۷۸: ۲۳۴؛ حسینی زنوزی، ۱۴۲۶: ج ۳، ۳۱۶؛ ریاحی، ۱۳۸۵: ۷۱؛ مهدوی، ۱۳۸۶: ج ۳، ۴۹۵؛ مشتاقی، ۱۳۸۹: ۷۱۹؛ منتظر القائم، ۱۳۸۹: ج ۱، ۱۵۷؛ زادهوش، ۱۳۹۱: ۱۷۷).

۱۴.۲ حاشیه بر (الهیات) شفا (مهدوی، ۱۳۴۸: ۳۸۳؛ شفیعی اردستانی، ۱۳۷۴: ۲۲۵؛ کتابی، ۱۳۷۵: ج ۱، ۳۱۶؛ مکارم، ۱۳۷۸: ۲۳۴؛ ریاحی، ۱۳۸۵: ۷۱؛ حسینی زنوزی، ۱۴۲۶: ج ۳، ۳۱۶؛ مهدوی، ۱۳۸۶: ج ۳، ۴۹۵؛ مشتاقی، ۱۳۸۹: ۷۲۰؛ منتظر القائم، ۱۳۸۹: ج ۱، ۱۵۷؛ زادهوش، ۱۳۹۱: ۱۷۶).

۳. نسخه‌شناسی و بررسی آثار حکیم اردستانی

تاکنون عناوین آثاری ذکر شد که مؤلفان گوناگون آن‌ها را به حکیم اردستانی منسوب کرده‌اند، اما پس از مشاهده، بررسی، و ارزیابی دقیق نتایج زیر به دست آمد:

۱.۳ آثاری که انتساب آن‌ها به حکیم اردستانی مسلم است

پس از مراجعه به فهرست نسخ خطی کتاب‌خانه‌های ایران و گردآوری، مشاهده، و بررسی نسخه‌های خطی مورد نظر معلوم شد که از میان آثار چهارده‌گانه‌ای که ذکر شد سه اثر از حکیم اردستانی وجود دارد که به‌طور قطع از وی هستند. باید افزود که هریک از این آثار با عنوان‌های گوناگون در منابع یاد شده‌اند. در ادامه توضیحات لازم درباره هر یک از این آثار بیان می‌شود:

۱.۱.۳ رساله جعلیه صادقیه

از عناوین چهارده‌گانه‌ای که به‌منزله آثار حکیم اردستانی نام برده شد، سه عنوان اول، یعنی رساله جعلیه صادقیه، رساله در وجود، و گفتاری در مبدأ و معاد، در واقع یک اثرند که فقط در عنوان با هم متفاوت‌اند.

عبدالرحیم نوربخشی دماوندی یکی از شاگردان حکیم اردستانی است (حسینی زنوزی، ۱۴۲۶: ج ۳، ۳۱۵؛ حسینی کوهساری، ۱۳۸۲: ۲۶۳؛ ریاحی، ۱۳۸۵: ۷۲؛ مهدوی، ۱۳۸۶: ج ۳، ۴۹۳؛ منتظرالقائم، ۱۳۸۹: ج ۱، ۱۵۶؛ زادهوش، ۱۳۹۱: ۱۷۶؛ مدرس مطلق، ۱۳۹۱: ۸۸). وی رساله جعلیه صادقیه را به‌طور کامل در مفتاح دوم کتاب *مفتاح اسرار الحسینی* نقل قول کرده است. وی این رساله را با این عنوان در کتاب خود آورده است: «دلیلی است از عالم ربّانی و عارف حقانی استادم مولانا محمدصادق اردستانی قدس سرّه العزیز که در اثبات مبدأ و معاد استنباط کرده است». نسخه‌های خطی برجامانده از *مفتاح اسرار الحسینی* در کتاب‌خانه‌های گوناگون نگه‌داری می‌شود (درایتی، ۱۳۸۹: ج ۹، ۱۰۲۰)؛ ضمناً این اثر به‌کوشش سیدجلال‌الدین آشتیانی تصحیح و منتشر شده است (آشتیانی، ۱۳۵۱: ج ۳، ۵۷۵-۷۹۰).

هم‌چنین در کتاب‌خانه آستان قدس رضوی نسخه‌ای از رساله جعلیه صادقیه وجود دارد (ولائی، ۱۳۶۴: ج ۱۱، ۱۹۷) که عنوان آن نیز چنین است: «دلیلی از عالم ربّانی و عارف حقانی مولانا محمدصادق اردستانی قدس سرّه العزیز در اثبات مبدأ و معاد». تاریخ کتابت

آن ۱۱۸۶ قمری ذکر شده است و نظر به این که حکیم اردستانی متوفای سال ۱۱۳۴ قمری است، این نسخه در زمره نسخه‌های قدیمی قرار دارد.

در فهرست نسخه‌های خطی کتاب‌خانه‌های ایران، در مجموع، سه رساله با عنوان «جعل» وجود دارد که عنوانی مشترک برای سه اثر مستقل است؛ اولین آن‌ها از میرداماد و به زبان فارسی است، دو دیگر از ملاشمسا و به زبان عربی است، و سه دیگر از ملامحمدصادق اردستانی است. آغاز و انجام این رساله‌ها نیز با هم متفاوت است. علاوه بر مطالب فوق، انتساب رساله جعلیه صادقیه به حکیم اردستانی مورد اتفاق است و در هیچ منبعی در این باره تردید نشده است.

۱.۱.۱.۳ تحلیل محتوایی رساله جعلیه صادقیه

رساله جعلیه صادقیه رساله‌ای مختصر به زبان فارسی درباره «جعل و ایجاد و کیفیت نسبت میان جاعل و مجعول در فلسفه الهی» است. حکیم اردستانی در این رساله نسبت‌های مختلفی را که از لحاظ عقلی می‌تواند میان جاعل و مجعول برقرار باشد بیان کرده است و پس از ارزیابی اقسام مختلف به این نتیجه می‌رسد که مجعول از وجهی عین جاعل و از وجهی غیر اوست. وی در ادامه، هم‌راه با بحث علّیت بحث رتبه و منزلت جاعل نسبت به مجعول را مطرح کرده است و تصویر بدیعی از مسئله تشکیک و فقر وجودی مجعول نسبت به جاعل را ارائه می‌دهد و روشن می‌کند که چگونه مجعول از وجهی عین جاعل و از وجهی غیر جاعل است؛ سپس جعل را این‌گونه تعریف می‌کند: «جعل عبارت است از اظهارکردن جاعل از خود، مثال ذات خود را، یعنی حاکی ذات خود را». بعد از آن انواع جاعل‌ها را بیان می‌کند و می‌گوید: «چون ایزد تعالی بسیط محض است بنابراین او را وجهی به خود و وجهی به غیر خود نیست و چون به ذات خود برپاست، بنابراین به ذات خود فاعل است و هم‌چنین به ذات خود عالم است و هکذا در سایر صفات جلالیه و جمالیه و همو غایت فعل خود است» و سپس بر همین مبنا رابطه میان فعل فاعل‌های دیگر با خداوند را بیان می‌کند.

۲.۱.۱.۳ نسخه‌شناسی رساله جعلیه صادقیه

تاکنون نه نسخه از رساله جعلیه صادقیه یافت شده که علامت اختصاری آن‌ها در این مقاله و اطلاعات اجمالی نسخه‌شناسی آن‌ها چنین است:

ق ۱: کتاب‌خانه آستان قدس رضوی، ت: ۱۲۰۶، ق: ۱، ش: ۵۶۰ (آستان قدس رضوی،

۱۳۲۵: ج ۴، ۱۱۷).^۷

ش: کتاب‌خانه آیه‌الله مرعشی نجفی، ت: ۱۲۱۸ ق، ش: ۵۰۹۳/۲ (حسینی، ۱۳۶۵: ج ۱۳، ۲۸۸).

س: کتاب‌خانه مسجد اعظم قم، ت: قرن سیزدهم، ش: ۲۸۱۱/۶ (استادی، ۱۳۶۵: ۵۸۹).
د: کتاب‌خانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران، ت: ندارد، ش: ۲۰۹/۳ (حجتی، ۱۳۴۵: ج ۱، ۷۳۵).^۹

خ: کتاب‌خانه غرب مدرسه آخوند (همدان)، ت: ندارد، ش: ۱۸۸/۱۳، با نام مقاله فی وحده الوجود (مقصود همدانی، بی‌تا: ۲۲۴).^۹

ق ۲: نسخه دیگری در کتاب‌خانه آستان قدس رضوی وجود دارد که در ضمیمه حکمت صادقیه (ت: ۱۱۴۸ ق، ش: ۷۶۲۶) آمده و جداگانه ثبت نشده است (ولائی، ۱۳۶۴: ج ۱۱، ۱۲۳).

نسخه دیگری نیز در فهرست نسخه‌های خطی کتاب‌خانه مجلس شورای اسلامی به‌همراه ترجمه عربی آن ذکر شده که شماره‌بازیابی آن‌ها به ترتیب ۱۹۹۵/۳ و ۱۹۹۵/۴ است (حائری، ۱۳۹۰: ج ۳، ۲۷۰۷). محتوایی که فهرست‌نگار از این نسخه نقل می‌کند نشان می‌دهد که همان رساله جعلیه صادقیه است، اما در مراجعه به کتاب‌خانه مجلس^{۱۰} معلوم شد که این نسخه به دلیل نامعلومی مفقود شده است.

۳.۱.۱.۳ نسخه چاپی رساله جعلیه صادقیه

ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی در *آتشکده اردستان* این رساله و نیز *مراسله حکیم اردستانی* را به چاپ رسانده است. وی می‌گوید: «چون دو رساله مربوط به جعل در اختیار نگارنده بود و ممکن بود در اثر مرور زمان از بین برود، برای تزیین کتاب به‌ضمیمه درج گردید» (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۴۲: ج ۲، ۳۱۷) وی نسخه خود را این‌گونه معرفی می‌کند: «رساله جعلیه صادقیه که از نسخه مرحوم حاجی سیدحسین شهبهانی اصفهانی (متوفی ۱۳۴۰ ش) استنساخ شده و حاکی است که مؤلف آن را در سال یک‌هزار و صد و بیست و یک (۱۱۲۱ ق) تمام نموده» (همان). در نسخه‌های خطی موجود نسخه‌ای با این ویژگی‌ها یافت نشد.

تطبیق نسخه چاپی رساله جعلیه صادقیه با نسخه‌های خطی آن: رساله جعلیه صادقیه
در کتاب *آتشکده اردستان* کم‌تر از سه صفحه است، اما با تطبیق نسخه‌های خطی با این نسخه چاپی اشتباهات زیادی در آن دیده می‌شود. بعید است که نسخه در دست رفیعی مهرآبادی دارای همه این اشتباهات بوده باشد. دلایل متعددی برای بروز این خطاها می‌توان بیان کرد که در ادامه به سه نوع از این موارد اشاره می‌شود:

اولاً بعضی از کلمات در همه نسخه‌های خطی یکسان است، اما در این کتاب کلمه مشابه دیگری نوشته شده که معنای عبارت را متفاوت و اشتباه کرده است. در جدول زیر این موارد نشان داده می‌شود. در این مقاله برای ارجاع به نسخ خطی از این الگو پیروی کرده‌ایم: (علامت اختصاری نسخه: صفحه موردنظر / سطر موردنظر).

عبارت نسخه‌های خطی	متن چاپ‌شده در <i>آتشکده اردستان</i>	
... هرگاه معتبر شود با عدم نسبت ... (ق ۱: ۱۳/پ)؛ (ش: ۲۰/پ ۱۱)؛ (س: ۸۸/پ ۹)؛ (د: ۳/پ ۳)؛ (خ: ۹/۱۴۵)؛ (ق ۲: ۳۳/پ ۱۸).	هست در عین، بهست کننده و نیست در عین، هرگاه معتبر نشود با عدم نسبت (ج ۲، ص ۳۱۹، سطر ۱۲)	۱
... محض بیگانگی است (ق ۱: ۵/ر ۲)؛ (ش: ۷/ر ۲۱)؛ (س: ۹/ر ۸۹)؛ (د: ۱۰/ر ۳)؛ (خ: ۱۶/۱۴۵)؛ (ق ۲: ۷/ر ۷۴).	قول به غیریت مطلقه یعنی نسبت مجعول قیاس به جاعل خود محض بیگانگی است (ج ۲، ص ۳۱۹، سطر ۲۲)	۲
چه قول به اینکه ... (ق ۱: ۵/ر ۲)؛ (ش: ۸/ر ۲۱)؛ (س: ۱۱/ر ۸۹)؛ (د: ۱۱/ر ۳)؛ (خ: ۱۷/۱۴۵)؛ (ق ۲: ۷/ر ۷۴).	چه قبول به اینکه نسبت محض عینیت باشد سفسطه است (ج ۲، ص ۳۱۹، سطر ۲۳)	۳

ثانیاً بعضی از اشتباهات ناشی از شباهت عباراتی است که در فاصله کمی از یکدیگر قرار گرفته‌اند، یعنی بعد از نوشتن عبارت مشابه قبلی ادامه از عبارت مشابه بعدی نوشته شده است. در این جا این موارد نشان داده می‌شود:

متن نسخه‌های خطی	متن چاپ‌شده در <i>آتشکده اردستان</i>	
یعنی هوهویت از وجهی و لاهوهویت از وجهی و هرگاه معلوم شد ... (ق ۱: ۱۷/پ)؛ (ش: ۱/ر ۲۲)؛ (س: ۱۶/پ ۹۰)؛ (د: ۱/پ ۷)؛ (خ: ۱۴/۱۴۶)؛ (ق ۲: ۴/ر ۷۵)	یعنی هوهویت از وجهی و هرگاه معلوم شد ... (ج ۲، ص ۳۲۰، سطر ۲۲)	۱
پس اگر جاعل بذات خود فاعل است مانند ایزد تعالی پس از خود بخود از برای خود مظهر است و اگر جاعل نه بذات خود جاعل است بلکه بغیر ذات خود جاعل است (ق ۱: ۱/ر ۳)؛ (ش: ۶/ر ۲۲)؛ (س: ۳/ر ۹۱)؛ (د: ۵/پ ۷)؛ (خ: ۱۶/۱۴۶)؛ (ق ۲: ۷/ر ۷۵).	پس اگر جاعل بذات خود فاعل است بلکه بغیر ذات خود جاعل است (همان جا، سطر ۲۴)	۲
و وجه بودن ایزد تعالی فاعل بخود و از برای خود آنکه ایزد تعالی بسیط محض است (ق ۱: ۴/ر ۳)؛ (ش: ۹/ر ۲۲)؛ (س: ۸/ر ۹۱)؛ (د: ۱۰/پ ۷)؛ (خ: ۱۸/۱۴۶)؛ (ق ۲: ۱۱/ر ۷۵).	و وجه بودن ایزد تعالی بسیط محض است (همان جا، سطر ۲۶)	۳

ثالثاً بعضی از اشتباهات ناشی از تصرف یا تغییر در عبارت است که به آشفتگی در عبارت و اختلال در معنی منجر شده است. نمونه‌هایی از این موارد چنین است:

متن چاپ شده در آتشکده اردستان	متن نسخه‌های خطی
۱ بالجمله بماهو مجعول ممکن نیست که مقابل افتد جاعل خود را (همان: ۳۲۰، سطر ۱۴)	بالجمله <u>مجعول</u> بماهو مجعول ممکن ... (ق: ۱/پ: ۹)؛ (ش: ۱۲/پ: ۲۱)؛ (س: ۳/پ: ۹۰)؛ (د: ۴/پ: ۱۲)؛ (خ: ۹/۱۴۶)؛ (ق: ۲/پ: ۱۵).
۲ ممکن نیست که فاعل باشد چنانکه الا به ذات خود بلکه فاعل است عالم است به ذات خود (همان‌جا، سطر ۲۷)	ممکن نیست که فاعل باشد الا به ذات خود بلکه <u>چنانچه</u> فاعل است به ذات خود عالم است به ذات خود (ق: ۱/پ: ۳۳)؛ (ش: ۶/پ: ۲۲)؛ (س: ۱۰/پ: ۹۱)؛ (د: ۲/پ: ۱۴۶)؛ (خ: ۲/پ: ۱۴۶)؛ (ق: ۲/پ: ۷۵).
۳ نقصان که لازم <u>جاعلیت</u> مجعول است (همان‌جا، سطر ۹)	نقصان که لازم <u>مجعولیت</u> مجعول است (ق: ۱/پ: ۲)؛ (ش: ۶/پ: ۲۱)؛ (س: ۱۰/پ: ۹۰)؛ (خ: ۴/پ: ۱۴۶)؛ (ق: ۲: ۷/پ: ۱۴۶).

۲.۱.۳. مراسله حکیم اردستانی

از عناوین چهارده‌گانه‌ای که در ابتدای مقاله برای آثار حکیم اردستانی نام برده شد سه عنوان دوم یعنی رساله در جعل، افادات ملامحمدصادق اردستانی در جعل، و رساله در پاسخ پرسش‌های سیدعلی حسینی نیز در واقع یک اثرند که در منابع گوناگون با عنوان‌های متفاوتی یاد شده‌اند. این اثر رساله‌ای مختصر به زبان فارسی درباره «جعل» است که البته غیر از رساله اول است و حکیم اردستانی آن را در پاسخ به یکی از شاگردانش (میرزا علی بیگ ترضیزی، شاگرد میرزانصر ترضیزی از شاگردان میرقوام قزوینی) نوشته است (برکت، ۱۳۸۲: ۱۱۵).^{۱۱}

برای آن‌که این اثر با رساله جعلیه صادقیه اشتباه نشود و از آن‌جا که این اثر در واقع نامه‌ای است در جواب پرسش‌های شخصی دیگر نام این اثر را به متابعت از نسخه موجود در کتابخانه آستانه شاهچراغ مراسله حکیم اردستانی می‌نامیم (همان).

پنج نسخه از این اثر در کتابخانه‌های ایران یافت شد. اطلاعات آن‌ها در ادامه خواهد آمد. فقط دو مورد از آن‌ها تاریخ کتابت مشخص دارد، اما در همه آن‌ها تصریح شده که این نامه از ملامحمدصادق اردستانی است و در پاسخ به پرسش‌های یکی از شاگردانش نوشته شده است. دیدگاه وی درباره «جعل» در این رساله کاملاً مطابق با دیدگاه او در رساله

جعلیه صادقیه است که حتی در بیان عبارات نیز شباهت زیادی دارند. هم‌چنین مبحث «هبوط نفس» در این رساله تفاوتی با بیان این مطلب در حکمت صادقیه ندارد. براساس این مطالب، در انتساب این اثر به حکیم اردستانی نیز تردیدی باقی نمی‌ماند، همان‌گونه در هیچ‌یک از منابع هم در این باره تردیدی ذکر نشده است.

۱.۲.۱.۳ تحلیل محتوایی *مراسله حکیم اردستانی*

این نامه مختصر دربردارنده مطالب مهمی است که نمایان‌گر عمق اندیشه‌های حکیم اردستانی است. وی در این رساله ضابطه کلی درباره «جعل» را چنین بیان می‌کند: «ضابطه کلیه در جعل این است که مجعول نمی‌تواند بود که بسیط محض باشد، هرچند جاعل، بسیط محض باشد؛ زیرا که حقیقت جعل، اظهارکردن جاعل است مثال ذات خود را؛ و مثال ذات نمی‌تواند بود که عین ذات باشد، و الا چه جعل و جاعل و مجعول؟ و نه غیر ذات از همه رو، و الا مثال او نخواهد بود؛ پس ناچار از وجهی هو هو و از وجهی لیس هو؛ زیرا که چون از ذات ناشی است، هو هو، و چون که در مرتبه او نیست، فهو لیس هو». وی با همین ضابطه به تبیین پیدایش کثرت از وحدت می‌پردازد. سپس در عباراتی کاملاً موجز و در عین حال عمیق نکاتی درباره نفس و معنای هبوط آن به عالم بیان می‌کند که در بخش مربوط به حکمت صادقیه اشاره‌ای به آن خواهد شد.

۲.۲.۱.۳ نسخه‌شناسی *مراسله حکیم اردستانی*

از *مراسله حکیم اردستانی* پنج نسخه در دست است که علامت اختصاری آن‌ها در این مقاله و اطلاعات اجمالی نسخه‌شناسی آن‌ها به این شرح است:

ج ۱: کتاب‌خانه مجلس شورای اسلامی، ت: ندارد، ش: ۱۵۶۵۷/۴، عنوان این رساله در این جا مکتوب استاد اردستانی است (حسینی اشکوری، ۱۳۸۹: ج ۴۳، ۲۲۱).

ج ۲: کتاب‌خانه مجلس شورای اسلامی، ت: ندارد، ش: ۵۳۳۳/۱۰ (منزوی، ۱۳۹۰: ج ۸، ۶۴۶۲)؛ این نسخه تمام نامه را شامل نمی‌شود و تقریباً نیمی از آن را ندارد.

د: کتاب‌خانه مرکزی دانشگاه تهران، ت: ۱۲۲۶ق، ش: ۴۶۵۰ (دانش‌پژوه، ۱۳۴۰: ج ۱۴، ۳۵۹۳).

ج: کتاب‌خانه آستانه حضرت شاهچراغ، ت: ۱۲۳۵ق، ش: ۷۷۱/۶ (برکت، ۱۳۸۲: ۱۱۵).

ق: نسخه دیگری از آن در کتاب‌خانه آستان قدس رضوی قرار دارد که قبل از رساله موجود *مفارق از ماده* (ش: ۷۶۲۷) است و فهرست‌نگار آن را جداگانه ثبت نکرده است.^{۱۲}

۳.۲.۱.۳ نسخه چاپی مراسله حکیم اردستانی

همان‌گونه که پیش از این اشاره شد، ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی این رساله را نیز در *آتشکده اردستان* منتشر کرده است (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۴۲: ج ۲، ۳۱۷)، اما اولاً: نسخه منتشر شده مانند نسخه کتابخانه مجلس (ش: ۵۳۳۳/۱۰) ناقص است و نیمی از نامه را ندارد؛ ثانیاً: با آن‌که این رساله در کتاب *آتشکده اردستان* کم‌تر از یک صفحه است، اما در آن اشتباهاتی وجود دارد که در هیچ‌یک از نسخه‌های خطی وجود ندارد. خطاهایی مانند خطای نوشتاری، تغییر در عبارت، خطا در قرائت متن، و پرش از قسمتی به قسمت دیگر. برخی از این خطاها را که باعث اخلاف در معنای عبارت شده است در جدول زیر نشان داده‌ایم:

متن چاپ شده در <i>آتشکده اردستان</i>	متن نسخه‌های خطی
مجموع نمی‌توان بود که بسیط محض شد (ج ۲، ص ۳۲۲، سطر ۵)	مجموع نمی‌توان بود که بسیط محض باشد (ج ۱: ۴۰/۵؛ ج ۲: ۳/۹۳؛ د: ۷/۴۴؛ ج: ۴/۱۷۶؛ ق: ۱۵/۷۵).
و نه غیر ذات از ماده اووالمثال او نخواهد بود (همان‌جا، سطر ۷)	و نه غیر ذات از همه رو و آلا مثال او نخواهد بود (ج ۱: ۴۰/۷؛ ج ۲: ۵/۹۳؛ د: ۱۰/۴۴؛ ج: ۶/۱۷۶؛ ق: ۱۷/۷۵).
پس ناچار از وجهی هوهو زیرا که ... (همان‌جا، سطر ۸)	پس ناچار از وجهی هوهو و از وجهی لیس هوهو زیرا که ... (ج ۱: ۴۰/۸؛ ج ۲: ۶/۹۳؛ د: ۱۱/۴۴؛ ج: ۷/۱۷۶؛ ق: ۱۷/۷۵).
تا اینکه منتهی شود دائره وجود بما منه بیداً و الیه یعود (همان‌جا، سطر ۲۰)	تا اینکه منتهی شود دائره وجود بما منه بیداً زیرا که منه بیداً و الیه یعود (ج ۱: ۹/۴۱؛ ج ۲: ۱۶/۹۳؛ د: ۱۰/۴۵؛ ج: ۳/۱۷۷؛ ق: ۱۱/۷۶).
و بعد از او ابتدای علت است (همان‌جا، سطر ۱۹)	و بعد از او ابتدای <u>عود</u> است ^{۱۳} (ج ۱: ۸/۴۱؛ ج ۲: ۱۵/۹۳؛ د: ۸/۴۵؛ ج: ۲/۱۷۷؛ ق: ۱۰/۷۶).

۳.۱.۳ حکمت صادقیه

حکمت صادقیه سومین اثر حکیم اردستانی است که به نام‌های گوناگونی معرفی شده است. از چهارده عنوانی که در ابتدای مقاله ذکر شد سه اثر سوم یعنی حکمت صادقیه، قوی النفس، و رساله فی تحقیق مطالب النفس و مسائلها نیز در واقع یک اثرند. از این رساله که به زبان عربی است نه نسخه در دست است که بعضی با عنوان حکمت صادقیه و بعضی با عنوان قوی النفس نام‌گذاری شده‌اند. شیخ عبدالنبی قزوینی از این رساله با عنوان رساله فی تحقیق

مطالب النفس و مسائلها نام برده و می‌گوید: «این کتاب به موازات کتاب ششم از طبیعیات شفا نگاشته شده و در غایت حسن است، ما بر فصل اول و دوم آن تعلیقه زدیم و گمان می‌کنم تعلیقه‌ای متین باشد» ۱۴ (قزوینی، ۱۴۰۷: ۱۳۶-۱۳۷). در الذریعه آمده که مراد قزوینی از این رساله همان کتاب حکمت صادقیه یا قوی النفس است (تهرانی، ۱۴۰۳: ج ۷، ۵۷).

۱.۳.۱.۳ تحلیل محتوایی حکمت صادقیه

بعد از جمع‌آوری و ارزیابی نسخه‌های خطی حکمت صادقیه معلوم شد که این اثر سه بخش اصلی دارد، اما هیچ‌یک از این نسخه‌ها هر سه بخش را یک‌جا ندارد. این سه بخش عبارت‌اند از: ۱. مقدمه مولی محمدعلی، ۲. مبحث اثبات موجود مجرد، و ۳. مباحث مربوط به نفس. در ادامه به محتوای هر یک از این سه بخش می‌پردازیم:

۱.۱.۳.۱.۳ مقدمه مولی محمدعلی

از میان نه نسخه حکمت صادقیه چهار نسخه با مقدمه‌ای از محمدعلی بن محمدرضا^{۱۵} آغاز شده است. این مقدمه در حدود پنج صفحه است و در عبارت‌های آن اشارات بسیاری به آیات قرآن، احادیث معصومین، شعرها، و ضرب‌المثل‌ها وجود دارد. مولی محمدعلی در این مقدمه نحوه نگارش و جمع‌آوری حکمت صادقیه را بیان می‌کند که آن را در بررسی انتساب این رساله به حکیم اردستانی نقل می‌کنیم.

۲.۱.۳.۱.۳ مبحث «اثبات موجود مجرد»

بخش دوم حکمت صادقیه درباره «اثبات موجود مجرد از ماده» است که این بخش تاکنون منتشر نشده است. این بخش در حدود یک پنجم حجم حکمت صادقیه را شامل می‌شود. مؤلف در این بخش سعی دارد تا نشان دهد که موجودات منحصر در اجسام و موجودات جسمانی نمی‌شوند. حکیم اردستانی برای بیان این مطلب سه شیوه را برگزیده است: ۱. شیوه ترکیب جسم از هیولی و صورت، ۲. شیوه محرکات طبیعی، و ۳. شیوه ادراک انسان. بنابراین مطالب را در سه باب مرتب کرده و هر باب شامل چند قسمت است. در ادامه محتویات این سه باب به صورت خلاصه بیان می‌شود:

۱.۲.۱.۳.۱.۳ شیوه ترکیب جسم از هیولی و صورت

حکیم اردستانی این شیوه را مفصل بیان کرده به‌گونه‌ای که بیش از هفتاد درصد از حجم بخش دوم را به این امر اختصاص داده است. این شیوه در پنج قسمت ارائه شده است که به ترتیب عبارت‌اند از: تأسیس، تنبیه، تتمه تأسیس، تفریع، و تفریع آخر.

وی در قسمت اصلی این بخش یا همان «تأسیس» برای اثبات ترکیب جسم از هیولی و صورت به اتصال جسم قائل می‌شود و برای اثبات اتصال جسم به ابطال جزء لایتجزی و نیز ابطال ترکیب جسم از آن اشاره می‌کند. مؤلف در این جا به ذکر همه دلایل نپرداخته و آن‌گاه که مطلب را بر اثبات مدعایش کافی دانسته به همان مقدار اکتفا کرده است. او در خلال هر بحث اشکالات اساسی را نیز مطرح کرده و به آن اشکالات پاسخ می‌دهد. وی به همین شکل بحث را پیش می‌برد تا در پایان اثبات کند که هر جسمی مرکب از هیولی و صورت است. مؤلف در بخش «تنبیه» به اثبات جوهر بودن هیولی می‌پردازد و به ارتباط آن با جوهر دیگر یعنی صورت اشاره می‌کند. او در «تمه تأسیس» به تلازم میان صورت و هیولی اشاره و نکات مهم و لازم را در این باره بیان می‌کند. حکیم اردستانی در قسمت «تفریع» مدعای خود را اثبات می‌کند و می‌گوید: علت موجد هیولی و صورت خارج از آن دو و در وجود مقدم بر آن‌هاست و موجود مقدم بر هیولی و صورت مقدم بر جسم و جسمانی یعنی مجرد است. سپس به اشکالی در این باره نیز پاسخ می‌دهد.

وی در قسمت «تفریع آخر» از طریق دیگری نیز مدعایش را اثبات می‌کند که خلاصه آن به این نحو است: وقتی ثابت شد که در وجود قوه و ناقص مطلق یعنی هیولا وجود دارد، پس فعلیت و کامل مطلق هم وجود دارد، یعنی هنگامی که ناقص مطلق طرف وجود باشد و ناقص غیرمطلق، یعنی جسمانیات، وسط آن باشد، وجود طرف و وسط کاشف از وجود طرف دیگر یعنی کامل مطلق است. از آن جا که امر مقارن با ماده خالی از قوه و نقص نیست، پس کامل مطلق غیرمقارن با ماده و در نتیجه مجرد است.

۲.۲.۱.۳.۱.۳ شیوه محرکات طبیعی

حکیم اردستانی در شیوه دوم به محرکات طبیعی پرداخته و با یک «اصل» و یک «فرع» مدعای خود را اثبات کرده است. وی ابتدا قاعده «کل متحرک له محرک غیر المتحرک» را مطرح کرده و به حرکت‌های مختلف و نیز شقوق مختلف متحرک و محرک اشاره می‌کند. سپس در بخش «فرع» این مطلب را اثبات می‌کند که محرک حقیقی جسم و نیز حال در جسم نیست، یعنی نه جسم است و نه جسمانی، به عبارت دیگر مجرد است.

حکیم اردستانی در بخش دیگری با عنوان «دلیل آخر» دلیل دیگری را نیز در تأیید مدعای خود می‌آورد. وی در این جا به قوای نباتی مانند جاذبه، ماسکه، دافعه، هاضمه، غاذیه، و نامیه اشاره می‌کند و می‌گوید: حتی اگر این قوا را مادی و یا حال در ماده بدانی، باز هم تو را به موجود مجردی که نزد آن ماده و مسخر آن است هدایت می‌کند. سپس به اثبات مدعای خود می‌پردازد. باید دانست که حکیم اردستانی برای قوای نباتی هم نحوه‌ای از تجرد را قائل است.

۳.۲.۱.۳.۱.۳ شیوه ادراک انسانی

حکیم اردستانی در این شیوه از دو طریق به اثبات موجود مجرد می‌پردازد. خلاصه‌ی طریق اول چنین است: فعلِ قوه‌ی جسمانی، مشروط به وضع و محاذات معین، قُرب و بُعد معین و نسبت خاص میان مؤثر و متأثر است، به‌گونه‌ای که اگر اختلالی در هریک از آن‌ها رخ دهد، فعل نیز مختل می‌شود. از سوی دیگر، برای ما ادراکاتی وجود دارد که مشروط به این شرایط نیست؛ بنابراین، نیرویی که این ادراک بدان تعلق می‌گیرد مجرد خواهد بود.

وی در طریق دوم با اشاره به مراحل مختلف ادراک، یعنی ادراک جزئی، ادراک خیالی، و ادراک عقلی مدعای خود را اثبات می‌کند. او ادراک عقلی را کلی می‌داند که بی‌بهره از همه‌ی عوارض جسم و جسمانی و مجرد است؛ پس مدرک آن نیز باید مجرد باشد، زیرا مدرک و مدرک باید در نشئه‌ی واحدی از وجود باشند. بعد از بیان این مطلب به اشکالی در این باره نیز پاسخ می‌دهد.

۳.۱.۳.۱.۳ مباحث مربوط به «نفس»

پیش از این اشاره شد که بخش دوم حکمت صادقیه یعنی بخش «اثبات موجود مجرد» تاکنون منتشر و بررسی نشده است، به همین دلیل، تا زمان حاضر حکمت صادقیه را منحصر در مباحث مربوط به «نفس» می‌دانستند. مفصل‌ترین اثر حکیم اردستانی همین اثر یعنی حکمت صادقیه است که تقریباً چهارپنجم آن را مباحث مربوط به «نفس» تشکیل می‌دهد. این مباحث در بیست و نه فصل ارائه شده است. حکیم اردستانی، در این بخش، به شکلی موجز به مطالب مهم و مباحثی که معرکه‌ی آرایند پرداخته و از ذکر بقیه‌ی مسائل علم‌النفس خودداری کرده است. بررسی این بخش نشان می‌دهد که حکیم اردستانی به آرای حکمای پیش از خود آگاه بوده و تلاش کرده تا آرای مختلف را نقد و نظر صحیح را بیان کند. پرداختن به مباحث مربوط به نفس در حکمت صادقیه در این مقاله نمی‌گنجد، بنابراین در این جا فقط به پنج مسئله اشاره می‌شود که حکیم اردستانی به‌نحوی خاص به تبیین آن‌ها پرداخته است: ۱. تجرد قوای نباتی (آشتیانی، ۱۳۵۱: ج ۴، ۱۹)، ۲. واسطه‌بودن نفس در میان عالم عقل و عالم ماده (همان: ۴۵)، ۳. لزوم واسطه در همه‌ی حواس و این‌که مدرک در واسطه وجودی رقیق‌تر از وجود مادی‌اش دارد و واسطه واسطه میان وجود مادی مدرک و وجود مجرد مدرک است (همان: ۳۶-۳۷)، ۴. نحوه‌ی ابصار (همان: ۸۶-۹۱)، ۵. قدم نفس و وحدت بالذات و کثرت بالعرض آن (همان: ۱۲۷-۱۵۰).

۲.۳.۱.۳ نسخه‌شناسی حکمت صادقیه

از رساله حکمت صادقیه نه نسخه یافت شده است. علائم اختصاری آن‌ها در این مقاله و اطلاعات اجمالی نسخه‌شناسی آن‌ها و نیز این‌که شامل کدام‌یک از بخش‌های فوق‌اند به این نحو است:

- ق ۱. کتاب‌خانه آستان قدس رضوی، ت: ۱۴۸۱ق، ش: ۲۱۸ (اردلان جوان، ۱۳۶۵: ج ۱، ۱۸۳)؛ [فقط بخش سوم].
- ق ۲. کتاب‌خانه آستان قدس رضوی، ت: ۱۴۹۱ق، ش: ۷۶۲۶ (ولائی، ۱۳۶۴: ج ۱۱، ۱۲۳)؛ [بخش اول و سوم].
- مل. کتاب‌خانه ملی ایران، ت: ۱۶۶۱ق، ش: ۱/۳۰۰۴ (انوار، ۱۳۵۴: ج ۶، ۷۶۱)؛ [بخش اول و سوم].
- مر. کتاب‌خانه آیه‌الله مرعشی نجفی، ت: ۱۱۷۳ق^{۱۷}، ش: ۶۷۱۳/۱ (حسینی، ۱۳۶۸: ج ۱۷، ۲۶۹)؛ [بخش دوم و سوم].
- ق ۳. کتاب‌خانه آستان قدس رضوی، ت: ۱۱۷۵ق، ش: ۵۰۵ (آستان قدس رضوی، ۱۳۲۵: ج ۴، ۹۴)؛ [بخش اول و سوم].
- ج ۱. کتاب‌خانه مجلس شورای اسلامی، ت: ۱۱۸۹ق، ش: ۱۸۱۱ (حائری، ۱۳۹۰: ج ۳، ۲۴۳۳)؛ [بخش اول و سوم].
- ج ۲. کتاب‌خانه مجلس شورای اسلامی، ت: ۱۲۲۳ق، ش: ۶، ۱۲۲۲ (حائری، ۱۳۹۰: ج ۳، ۱۸۸۱)؛ [این نسخه فقط یک فصل از بخش سوم یعنی مباحث مربوط به نفس را شامل می‌شود و عنوان آن عبارت است از «فصل فی اختلاف المذاهب فی الرؤیة و تحقیق الحق»].
- وز. کتاب‌خانه وزیری یزد، ت: ۱۲۳۲ق، ش: ۶/۳۱۹۴ (شیروانی، ۱۳۵۸: ج ۵، ۱۵۶۶)؛ [بخش دوم و سوم].
- ق ۴. کتاب‌خانه آستان قدس رضوی، ت: ندارد، ش: ۷۶۲۷ (ولائی، ۱۳۶۴: ج ۱۱، ۱۵۹)؛ [این نسخه در فهرست کتب خطی کتاب‌خانه مرکزی آستان قدس رضوی با نام موجود مفارق از ماده ثبت شده است (همان)، اما بعد از ارزیابی این نسخه معلوم شد که همان بخش دوم از حکمت صادقیه است].

۳.۳.۱.۳ انتساب قطعی حکمت صادقیه به حکیم اردستانی

در همه فهرست‌های نسخ خطی کتاب‌خانه‌ها حکمت صادقیه یا قوی النفس ذیل آثار ملاحظه‌گیلانی ذکر شده است (درایتی، ۱۳۸۹: ج ۱۱، ۹۸۰). هم‌چنین شیخ عبدالنبی قزوینی

نیز رساله فی تحقیق مطالب النفس و مسائلها^{۱۸} را جزء آثار ملاحمزه گیلانی ذکر می‌کند (قزوینی، ۱۴۰۷: ۱۳۶)؛ بنابراین باید انتساب این رساله را به حکیم اردستانی بررسی کنیم. پیش از این بیان شد که از میان نه نسخه حکمت صادقیه چهار نسخه با مقدمه‌ای از محمدعلی بن محمدرضا آغاز شده است که عبارت‌اند از: ق ۲، مل، ق ۳، و ج ۱. مولی محمدعلی در این مقدمه نحوه نگارش و جمع‌آوری حکمت صادقیه را این‌گونه بیان می‌کند: ملا محمدصادق اردستانی در اواخر عمرش از شاگرد برجسته خود ملاحمزه گیلانی خواست تا دروس او (مشمول بر مسائل مربوط به قوا، مدارک، افعال نفس، و نیز اثبات مجرد) را در کتابی بنویسد. ملاحمزه به دلیل مصادف شدن با فتنه افغان نتوانست این کتاب را به پایان برساند و پس از درگذشت وی مولی اسماعیل^{۱۹} ضمن تکمیل آن از وی، یعنی مولی محمدعلی بن محمدرضا، خواسته تا بر آن دیباچه‌ای بنویسد؛ مولی محمدعلی در نگارش همین دیباچه کتاب را با الهام از نام حکیم محمدصادق اردستانی *الحکمة الصادقیه* نامیده است (آشتیانی، ۱۳۵۱: ج ۴، ۸-۹). این ماجرا را *الذریعه* نیز همین‌گونه نقل کرده است (تهرانی، ۱۴۰۳: ج ۷، ۵۷).^{۲۱}

با توجه به مقدمه مولی محمدعلی بن محمدرضا معلوم می‌شود که این اثر اندیشه‌های حکیم اردستانی به قلم شاگردش ملاحمزه گیلانی است و مسئله انتساب حکمت صادقیه به ملاحمزه گیلانی هم روشن می‌شود.

علاوه بر چهار نسخه مذکور، که مقدمه مولی محمدعلی را دارند، در ابتدای نسخه «وز» نیز این عبارت نوشته شده است: «از تصنیفات ملاحمزه در اثبات مجرد شاگرد ملاصادق ارجستانی چون به اشاره او تصنیف کرده لهذا حکمت صادقیه اسم گذاشته».

در دو نسخه «ق ۱» و «ق ۴» نیز نام ملا محمدصادق اردستانی بعد از نام ملاحمزه گیلانی و در جایگاه استاد وی ذکر شده است. در پایان نسخه «ج ۲» نیز، که فقط یک فصل از حکمت صادقیه را دربر گرفته، این عبارات نوشته شده است: «من *الحکمة الصادقیه* تصنیف ملا حمزة الجیلانی و هو من تلامذة ملا محمدالصادق الارجستانی المرحوم و هذا التصنیف وقع بامرہ قدس حین استفادته من مجلسه الشریف رحمهما الله».

ملا محمدصالح خلخالی خوجینی (۱۰۹۵-۱۱۷۵ ق) از شاگردان حکیم اردستانی است (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۴۲: ج ۲، ۳۱۵؛ حسینی زنوزی، ۱۴۲۶: ج ۳، ۳۱۵؛ مهدوی، ۱۳۴۸: ۳۸۳؛ شریف دارابی، ۱۳۷۲: ۱۵؛ شفیع اردستانی، ۱۳۷۵: ۳۵؛ ریاحی، ۱۳۸۵: ۷۲؛ مهدوی ۱۳۸۶: ج ۳، ۴۹۳؛ مشتاقی، ۱۳۸۹: ج ۱، ۷۸۲؛ منتظر القائم، ۱۳۸۹: ج ۱، ۱۵۶؛ زادهوش، ۱۳۹۱: ۱۷۶؛ کتابی، ۱۳۷۵: ج ۱، ۳۱۵). وی بر حکمت صادقیه حاشیه و تعلیقه

نوشته است. حاشیه‌های او در نسخه «ق ۲» موجود است. یکی از حاشیه‌های وی چنین آغاز شده است: «قال الاستاد الفاضل الكامل الحكيم العامل مولانا محمدصادق الارجستاني في حين الدرس ...». این عبارت تأییدکننده همین مطلب است که حکمت صادقیه تقریر دروس ملامحمدصادق اردستانی به دست شاگردش ملاحمزه گیلانی است.

۴.۳.۱.۳ نسخه‌های چاپی حکمت صادقیه

سیدجلال‌الدین آشتیانی گزیده‌ای از رساله حکمت صادقیه (دو بخش اول و سوم) را در سال ۱۳۵۱ شمسی تصحیح کرده که در جلد چهارم کتاب *متن‌خباتی از آثار حکمای الهی ایران* نشر یافته است. هم‌چنین علی قربانی در سال ۱۳۸۰ شمسی همان گزیده را با عنوان *قوی النفس در قالب پایان‌نامه کارشناسی ارشد در دانشگاه علوم اسلامی رضوی* تصحیح کرده است. ارزیابی شیوه این دو تصحیح را در مقاله دیگری انجام داده‌ایم (قمی و اسماعیلی، ۱۳۹۵: ۲۴۷-۲۶۶).

۲.۳ آثاری که انتساب آن‌ها به حکیم اردستانی محتمل است

از میان چهارده اثری که در ابتدای مقاله برای حکیم اردستانی ذکر شد دو اثر وجود دارد که بعد از مراجعه به نسخ خطی و بررسی آن‌ها ابهاماتی درباره انتساب آن‌ها به حکیم اردستانی روی داد. در ادامه این دو اثر معرفی و بررسی می‌شود.

۱.۲.۳ اختیارات الأیام

چهارمین اثر حکیم اردستانی که در این مقاله بررسی می‌شود رساله *اختیارات الأیام* است. در فهرست نسخ خطی هیچ‌یک از کتاب‌خانه‌ها اثری با این عنوان برای حکیم اردستانی ذکر نشده است، اما نسخه‌ای در مرکز احیای میراث اسلامی وجود دارد که احتمال انتساب آن به حکیم اردستانی زیاد به نظر می‌رسد. در ادامه توضیح این مطلب بیان می‌شود:

صاحب *الذریعه* از کتابی با عنوان *اختیارات الأیام والساعات* نام می‌برد که زبان آن فارسی، مؤلف آن «مولى محمدصادق بن معزالدین»، و ابتدای آن «الحمد لله المنفرد بخلق اللیالی و الأیام المتفرد بصفات الجلال و الإکرام» است. این اثر ترجمه‌ای است از احادیث امام صادق (ع) در باب سعد و نحس ایام هر ماه که از کتاب *الدروع الواقیة* تألیف ابن طائوس انتزاع شده و بعد از هر حدیث کلامی از سلمان فارسی موافق با آن حدیث

آورده است. هم‌چنین در ادامه به دفع نحوست و نیز تقسیم ایام هفته بر انبیا و ائمه و تقسیم ساعات روز و غیر آن می‌پردازد. هم‌چنین آقابزرگ تهرانی اشاره می‌کند که مؤلف آن معاصر علامه مجلسی بوده است (تهرانی، ۱۴۰۳: ج ۱، ۳۶۷-۳۶۸).

آقابزرگ تهرانی در *الذریعه* تصریح نمی‌کند که نویسنده *اختیارات الأيام والساعات* حکیم اردستانی است، اما در *طبقات اعلام الشیعه* همین اثر را جزء آثار حکیم اردستانی ذکر می‌کند (تهرانی ۱۳۷۲: ج ۶، ۲۵۹-۲۶۰). حداقل دو شاخصه مهم را برای این مطلب می‌توان ذکر کرد: اولاً نام مؤلف این اثر، یعنی محمدصادق بن معزالدین، با نام حکیم اردستانی مطابق است؛ ثانیاً آقابزرگ تهرانی در *الذریعه* مؤلف آن را از معاصران علامه مجلسی ذکر کرده و این مطلب نیز با زمان حیات حکیم اردستانی که در زمان علامه مجلسی می‌زیسته است تناسب دارد؛ بنابراین به احتمال زیاد این اثر می‌تواند اثر حکیم اردستانی باشد.

در مرکز احیای میراث اسلامی قم نسخه‌ای وجود دارد که شماره بازیابی آن ۴۰۵۳/۱۱ است (آصف‌آگاه، ۱۳۸۷: ۳۳)؛ این فهرست‌واره نام اثر را *اختیارات الأيام* ذکر و مؤلف آن را صادق بن معزالدین معرفی کرده است؛ در نسخه خطی مؤلف خود را این‌گونه نام می‌برد: «اضعف و احقر عبادة الله ابن معز الدین محمدصادق عفی الله عنهما»؛ بنابراین نام او با نام حکیم اردستانی و نیز با آنچه در *الذریعه* آمده مطابق است. ابتدای این نسخه نیز چنین است: «الحمد لله المنفرد بخلق اللیالی و الأيام المتفرد بصفات الجلال و الإکرام» یعنی با ابتدای نسخه‌ای که در *الذریعه* معرفی کرده کاملاً یک‌سان است. محتوای آن نیز با آنچه در *الذریعه* آمده است کاملاً تطابق دارد، جز این‌که این نسخه به مقتضای عنوانش فقط شامل *اختیارات الأيام* است، یعنی فقط مطالب مربوط به سعد و نحس ایام هر ماه است و بیانات سلمان فارسی در این زمینه را شامل می‌شود. با توجه به این مطالب احتمال این‌که این نسخه از حکیم اردستانی باشد بسیار زیاد است.

۲.۲.۳ کلید بهشت

رساله کلید بهشت به زبان فارسی و موضوع آن عرفانی و کلامی است. از این رساله چندین نسخه در کتابخانه‌های گوناگون وجود دارد.^{۲۲}

۱.۲.۲.۳ نسخه‌هایی از کلید بهشت منسوب به حکیم اردستانی

حداقل دو نسخه از کلید بهشت وجود دارد که نام ملا محمدصادق اردستانی به‌منزله مؤلف آن‌ها ذکر شده است:

- نسخه‌ای در کتاب‌خانه مجلس شورای اسلامی به شماره بازیابی ۵۱۲/۲ ط (۱۹۷) پ (۲۳۰ پ). در آن‌جا این اثر را منسوب به قاضی سعید قمی، ملارجبعلی تبریزی، و ملاصادق اردستانی دانسته است (حائری، ۱۳۷۴: ج ۲۲، ۲۲۲). در آغاز این رساله نیز این عبارت نوشته شده است: «کتاب کلید بهشت مرحمت و غفران پناه آخوند ملامحمدصادق اردستانی».

- نسخه‌ای در کتاب‌خانه مرکزی دانشگاه تهران به تاریخ کتابت ۱۲۲۳ ق و شماره بازیابی ۱۶۶۱ (دانش پژوه، ۱۳۳۹: ج ۸، ۲۲۹-۲۳۱). در پایان این نسخه ذکر شده است که «تمت النسخة المسماة بمفتاح الجنان المنسوبة الی افضل الحكماء و المتکلمین علامة العلماء فی العالمین الشیخ الاعظم و رئیس الغمطم مولانا محمدصادق الاردستانی علیه الرحمة بحق محمد و آله علیهما الصلوة و السلام».

۲.۲.۲.۳ دلایل متسبب‌نشدن کلید بهشت به حکیم اردستانی

دو دلیل وجود دارد که احتمال انتساب این اثر به حکیم اردستانی را ضعیف می‌کند:

اول: ابتدا این اثر را از تألیفات قاضی سعید قمی دانسته‌اند (تهرانی، ۱۳۷۲: ج ۶، ۲۶۰) و نسخه‌ای از آن با انتساب به قاضی سعید قمی و با مقدمه استاد مشکوة در سال ۱۳۶۲ شمسی در انتشارات الزهراء به چاپ رسیده است؛ اما در سال‌های اخیر سیدمحمدعلی روضاتی اثبات کرده که این اثر و نیز چند اثر دیگر که منسوب به قاضی سعید قمی و یا ملارجبعلی تبریزی است، در واقع آثار محمدسعید حکیم است که به عللی آثار وی را اشتباهاً به این دو شخص منسوب کرده‌اند (روضاتی، ۱۳۸۶: ۴۱-۴۳).

دوم: صاحب کلید بهشت قائل به «اصالت ماهیت» (قمی، ۱۳۶۲: ۵۳) و نیز «اشتراک لفظی وجود» (همان: ۵۶) است، در حالی که با توجه به رساله‌های حتمی حکیم اردستانی در باب «جعل» دیدگاه وی با «اصالت ماهیت» و «اشتراک لفظی وجود» سازگار نیست. براساس این دو دلیل احتمال انتساب این رساله به حکیم اردستانی بسیار ضعیف است.

۳.۳ آثار یافت‌نشده از حکیم اردستانی

از آثار چهارده‌گانه‌ای که به حکیم اردستانی منسوب است و عناوین آن‌ها در ابتدای مقاله ذکر شد، تاکنون یازده اثر را بررسی کردیم. سه اثر بعدی آثاری‌اند که در فهرست کتاب‌خانه‌ها از نسخه‌های خطی آن‌ها گزارشی داده نشده است. در ادامه آن سه اثر ذکر می‌شوند.

۱.۳.۳ تفسیر آیه نور

آقابزرگ تهرانی در *الذریعه* این گونه از این اثر خبر می‌دهد: «تفسیر آیه النور للمولی محمدصادق الأردستانی المدرس بأصفهان إلى أن توفي (۱۱۳۴) و دفن فی آخر (یل خواجو) بأصفهان، قال تلمیذه الشیخ علی الحزین فی شجرة الطور إنه نفیس و جیز قد بلغ فیہ مبلغا لا یبلغ إليه البالغون» (تهرانی، ۱۴۰۳: ج ۴، ۳۳۴).^{۲۳}

۲.۳.۳ رساله تباشیر

آتشکده اردستان درباره این اثر می‌گوید: «... تباشیر در عرفان است و آن را علامه معاصر سیدشهاب‌الدین مرعشی نجفی ملاحظه نموده است» (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۴۲: ج ۲، ۳۱۷؛ شفیع اردستانی، ۱۳۷۵: ۴۰؛ مهدوی، بی‌تا: ۶۸).

۳.۳.۳ حاشیه بر شفا

شیخ مرتضی شفیع اردستانی درباره این اثر می‌گوید: «از والد خود شیخ احمد شفیع اردستانی [از نوادگان ملاصادق اردستانی] (فوت ۱۳۴۴ ش) شنیدم مولانا محمدصادق حواشی بر *شفا* نوشته و آقاحسین بن جمال‌الدین محمد خوانساری (متوفی ۱۰۹۶ ق) معروف به «محقق خوانساری» آن را در حواشی خود بر *شفا* نقل کرده است» (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۴۲: ج ۲، ۳۱۸؛ شفیع اردستانی، ۱۳۷۴: ۲۲۵؛ منتظرالقائم، ۱۳۸۹: ج ۱، ۱۵۷).^{۲۴}

بدین وسیله بررسی آثار چهارده‌گانه حکیم اردستانی در این مقاله به پایان رسید.^{۲۵}

۴. نتیجه‌گیری

در این مقاله نسخه‌های خطی آثار حکیم ملا محمدصادق اردستانی را معرفی و بررسی کردیم و روشن شد که در حال حاضر آثار حتمی و در دسترس وی سه مورد است: ۱. رساله جعلیه صادقیه یا رساله در وحدت وجود یا رساله در مبدأ و معاد، ۲. رساله در جعل یا افادات ملا محمدصادق در جعل یا پاسخ به پرسش‌های سیدعلی حسینی که آن را مراسله حکیم اردستانی نامیدیم، و ۳. *الحکمة الصادقیة یا قوی النفس یا رساله فی تحقیق مطالب النفس و مسائلها*.

در ادامه نسخه‌ای از *اختیارات الأیام* معرفی شد که به احتمال زیاد اثر حکیم اردستانی است. از سوی دیگر، درباره احتمال انتساب نسخه‌هایی از *کلید بهشت* به ملاصادق تردید جدی وجود دارد.

در پایان بیان شد که سه مورد از آثار مذکور برای حکیم اردستانی به نام‌های تفسیر آیه نور، تباشیر، و حاشیه بر شفا در دست نیستند و تاکنون اطلاعاتی از آن‌ها یافت نشده است. بنابراین در حال حاضر آن‌چه از آثار حکیم اردستانی در دسترس است عبارت‌اند از: رساله جعلیه صادقیه، الحکمة صادقیه، مراسله حکیم اردستانی، و اختیارات الایام. با توجه به این‌که آثار و اندیشه‌های حکیم اردستانی تاکنون به‌خوبی شناخته نشده تصمیم بر آن است تا با یافته‌های این مقاله تصحیحی انتقادی از مجموعه آثار وی ارائه دهیم.

پی‌نوشت‌ها

۱. مؤلف‌نگاهی به زندگی محمدصادق اردستانی در معرفی آثار حکیم اردستانی بعضی از آثار حزین لاهیجی را، به‌اشتباه، به حکیم اردستانی نسبت داده است (شفیعی اردستانی، ۱۳۷۵: ۳۷).
۲. برای آن نامی نگذاشته و آن را ضمیمه رساله جعلیه دانسته است.
۳. آن را این‌گونه ذکر کرده است: «رساله دیگری که آن نیز در باب "جعل" است».
۴. این کتاب حکمت صادقیه را دو بار ذکر کرده و آن را دو اثر دانسته است: یک بار رساله حکمت صادقیه و دیگر بار حکمت صادقیه نام برده است.
۵. تاریخ کتابت.
۶. شماره بازیابی.
۷. این رساله را محمدمهدی بن هدایت بن محمدظاهر موسوی که جدش از شاگردان ملا محمدصادق بوده از فارسی به عربی ترجمه کرده که به‌هم‌راه همین نسخه مذکور است.
۸. گفتنی است که همه نسخه‌های خطی موجود در کتاب‌خانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران به کتاب‌خانه مرکزی این دانشگاه انتقال یافته است.
۹. بعد از مراجعه به این نسخه معلوم شد که همان رساله جعلیه صادقیه است. مؤلف فهرست نسخه‌های خطی کتاب‌خانه غرب مدرسه آخوند زبان این اثر را عربی معرفی کرده است، اما همان‌گونه که بیان شد، این اثر به فارسی نوشته شده است. البته دلیل این اشتباه را می‌توان نام اثر و شباهت دست‌خط این اثر با اثر قبلی‌اش که به زبان عربی است دانست، یعنی اولاً: عنوان رساله در نسخه خطی مذکور به زبان عربی و این‌گونه ذکر شده است: «فی وحدة الوجود لملاصادق ارجستانی»؛ ثانیاً: این رساله در مجموعه‌ای قرار دارد که رساله قبلی آن به زبان عربی است و به‌لحاظ نحوه نگارش شباهت زیادی میان دو اثر وجود دارد که نشان می‌دهد که به احتمال زیاد کاتب هر دو رساله یک نفر بوده است؛ بنابراین، تشخیص زبان اثر به دقت زیادی نیاز دارد. نکته دیگر این‌که فهرست نسخه‌های خطی کتاب‌خانه غرب مدرسه آخوند این رساله را سیزدهمین

رساله مجموعه معرفی کرده است (مقصود همدانی، بی تا: ۲۲۴)، اما تصویر دیجیتالی آن در رایانه کتابخانه شماره هجده قرار گرفته بود.

۱۰. در تاریخ ۱۳۹۳/۴/۹.

۱۱. از میرزا علی بیگ ترشیزی یا سیدعلی حسینی اطلاعات دقیقی یافت نشد. هر چند از مضمون *مراسله حکیم اردستانی* می توان به سؤالات سیدعلی حسینی پی برد، اما نامه و اصل سؤالات وی نیز در دسترس ما نیست.

۱۲. گفتنی است که *مراسله حکیم اردستانی* در این مجموعه چهار صفحه است و قبل از موجود *مفارق از ماده* و بعد از *رساله جعلیه صادقیه* (ش: ۷۶۲۶) قرار گرفته است. در ادامه خواهیم دانست که رساله موجود *مفارق از ماده* در واقع قسمتی از حکمت صادقیه است.

۱۳. نظر به این که بحث درباره قوس نزول و صعود است، عبارت «عود» یعنی «بازگشت» صحیح است و عبارت «علت» در این جا باعث اخلال در معنا می شود.

۱۴. در فهرست کتابخانه ها تاکنون نسخه ای از این تعلیقه یاد نشده است.

۱۵. آقابزرگ تهرانی می گوید: به گمانم همان تونی خراسانی مؤلف *النهائیه فی شرح الهدایه* باشد (تهرانی، ۱۴۰۳: ج ۷، ۵۸).

۱۶. این نسخه دو تعلیقه هم دارد؛ یکی از نظرعلی خان زنگنه و دیگری از محمدصالح خلخالی خوجینی که شماره بازیابی آن ها به ترتیب ۳۰۰۴/۵ و ۳۰۰۴/۷ است (انوار، ۱۳۵۴: ج ۶، ۷۶۱-۷۶۷).

۱۷. فهرست نگار در فهرست *کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی* تاریخ این اثر را ۱۱۹۰ ق ذکر کرده (حسینی، ۱۳۶۸: ج ۱۷، ۲۶۹)، اما کاتب این اثر در پایان رساله تاریخ ۱۱۷۳ ق را درج کرده است.

۱۸. که همان حکمت صادقیه است (تهرانی، ۱۴۰۳: ج ۷، ۵۷).

۱۹. آقابزرگ تهرانی می گوید: به گمانم همان مولی اسماعیل خواجهی است (تهرانی، ۱۴۰۳: ج ۷، ۵۸).

۲۰. گفتنی است که صاحب *الذریعه* در معرفی مقدمه مولی محمدعلی بن محمدرضا می نویسد: «در اول آن این رباعی آمده است:

ای طالب حکمت تو زمن گیر خبر/ تا چند روی دربدر ای خسته جگر/ خود را برسان به شهر حکمت اما/ شو داخل آن شهر معظم از در» (تهرانی، ۱۴۰۳: ج ۷، ۵۸)؛ اما در هیچ یک از نسخه های در دسترس این رباعی وجود ندارد.

۲۱. گفتنی است که در فهرست *نسخ خطی کتابخانه ملی* سرگذشت گردآوری حکمت صادقیه بدون ارائه هرگونه مستندی به شکل زیر بیان شده است: «نویسنده [مولانا حمزه جیلانی] که از شاگردان محمدصادق ارجستانی است و در نزد آن دانشمند بزرگ درس خوانده بر آن می شود تا اقوال استاد خود را جمع کند و از آن کتابی به زبان عربی فراهم آورد او به این کار مشغول می شود

- و به جمع‌آوری آن‌ها می‌پردازد تا این‌که حادثه‌ای اتفاق می‌افتد و بر اثر آن استاد او می‌میرد و به‌ناچار نویسنده متحمل رنج بسیار می‌شود؛ سرانجام پس از جست‌وجو به نسخه‌ی محمداسماعیل که او نیز آرای استاد را جمع و حفظ کرده بود برمی‌خورد و با استفادت از آن این کتاب را در ۲۸ فصل فراهم می‌آورد» (انوار، ۱۳۵۴: ج ۶، ۷۶۱-۷۶۲). به‌نظر می‌رسد که اعتمادکردن به مقدمه‌ی حکمت صادقیه و نیز الذریعه درباره‌ی سرگذشت گردآوری حکمت صادقیه مقرون به صواب است.
۲۲. از جمله در کتاب‌خانه‌های ملک، دانشگاه تهران، مجلس، ملی، مروی، و نوربخش در تهران، مسجد اعظم، معصومیه، و حجتیه در قم، فرهنگ و ارشاد و جعفری در کاشان، آستان قدس رضوی در مشهد، و مدرسه‌ی غرب در همدان (درایتی، ۱۳۸۹: ج ۸، ۷۹۴).
۲۳. رساله‌ی *شجرة الطور* تصحیح شده و نشر یافته است، اما عبارت فوق در آن نیست (حزین لاهیجی، ۱۳۷۷: ۲۵-۳۳).
۲۴. گفتنی است در آنچه از حاشیه‌های محقق خوانساری دیده شد، چنین مطلبی به‌دست نیامد؛ علاوه بر آن‌که زمان فوت محقق خوانساری سال ۱۰۹۸ یا ۱۰۹۹ (مدرس، بی‌تا: ج ۵، ۲۴۲) یعنی ۳۵ سال پیش از زمان فوت حکیم اردستانی است.
۲۵. گفتنی است که نسخه‌ای با عنوان *گوهر یگانه* یا *گوهر یکدانه* از ابوالخیر محمد حکیم مدعو به عماد بن عبدالله در کتاب‌خانه‌ی مجلس شورای اسلامی وجود دارد که به مباحث وحدت وجود، صفات سلبيه و ثبوتیه، امامت، سایر مسائل حکمی، و نیز مباحثی در عرفان پرداخته که شماره بازیابی آن ۱۰۱۰۴ است (نظری، ۱۳۸۸: ج ۳۲، ۱۳۰). در صفحه‌ی پایانی این اثر یادداشتی وجود دارد که در واقع گواهی بلوغ قرائت این اثر از جانب محمدحسینا است که به‌دست شخصی به نام محمدصادق نوشته شده است که او را همان حکیم اردستانی می‌دانند (درایتی، ۱۳۸۹: ج ۸، ۹۷۲). حتی اگر این یادداشت را از حکیم اردستانی بدانیم روشن است که فقط گواهی و اجازه‌ای از سوی اوست و نمی‌توان آن را جزء آثار وی دانست.

کتاب‌نامه

- آستان قدس رضوی (کتاب‌خانه) (۱۳۲۵). *فهرست کتاب‌خانه‌ی آستان قدس رضوی*، ج ۴، مشهد: چاپ‌خانه‌ی طوس.
- آشتیانی، سیدجلال‌الدین (۱۳۵۱). *منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران از عصر میرداماد و میرفندرسکی تا زمان حاضر*، ج ۳ و ۴، مشهد: انجمن فلسفه.
- آصف‌آگاه (حسینی اشکوری)، سیدمحمدرضا (۱۳۸۷). *فهرست‌واره‌ی نسخه‌های خطی و عکسی مرکز احیای میراث اسلامی (قم-ایران)*، قم: مجمع ذخائر اسلامی.
- اردلان جوان، سیدعلی (۱۳۶۵). *فهرست کتب خطی کتاب‌خانه‌ی مرکزی آستان قدس رضوی*، ج ۱، مشهد: کتاب‌خانه‌ی مرکزی آستان قدس رضوی.

- استادی، رضا (۱۳۶۵). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم، قم: کتابخانه مسجد اعظم قم.
- امین، سیدمحسن (۱۴۰۳ / ق / ۱۹۸۳ م). *اعیان الشیعه*، حقه و اخرجه: حسن الامین، ج ۶، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
- انوار، سیدعبدالله (۱۳۵۴). فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی، ج ۶ (کتب فارسی)، تهران: انتشارات اداره کل کتابخانه‌ها، وزارت فرهنگ و هنر.
- برکت، محمد (۱۳۸۲). فهرست کتاب‌های خطی کتابخانه حضرت شاهچراغ (ع)، شیراز: انتشارات آستان مقدس حضرت شاهچراغ (ع).
- تهرانی، آقازرگ (۱۴۰۳ ق). *الذریعه الی تصانیف الشیعه*، ج ۱ و ۴ و ۷ و ۱۱ و ۱۳ و ۱۷، بیروت: دارالأضواء.
- تهرانی، آقازرگ (۱۳۷۲). *طبقات اعلام الشیعه (الکواکب المنتشرة فی القرن الثانی بعد العشرة)*، تحقیق: علی نقی منزوی، ج ۶، تهران: دانشگاه تهران.
- جناب، سیدعلی (۱۳۸۵). *رجال و مشاهیر اصفهان*، تدوین و تصحیح: رضوان پورعصار، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
- حائری، عبدالحسین و سوسن اصیلی (۱۳۹۰). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج ۳ (شامل جلد‌های ۴ و ۵ قدیم)، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- حائری، عبدالحسین (۱۳۷۴). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج ۲۲ (شامل کتب خطی مجموعه اهدایی سیدمحمدصادق طباطبائی)، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- حجتی، سیدمحمدباقر (۱۳۴۵). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران، با تحقیق و نظارت: محمدتقی دانش‌پژوه، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- حزین لاهیجی، محمدعلی بن ابی طالب (۱۳۷۷). *رسائل حزین لاهیجی*، به کوشش: علی اوجبی [و دیگران]، تهران: دفتر نشر میراث مکتوب، آینه میراث.
- حزین لاهیجی، محمدعلی بن ابی طالب (۱۳۷۵). *تاریخ و سفرنامه حزین*، تحقیق و تصحیح: علی دوانی، تهران: انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- حسینی اشکوری، سیدصادق (۱۳۸۹). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج ۴۳ (نسخه‌های ۱۵۳۰۱-۱۵۷۰۰)، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- حسینی، سیداحمد (۱۳۶۵). فهرست کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، ج ۱۳، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- حسینی، سیداحمد (۱۳۳۸). فهرست کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، ج ۱۷، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- حسینی زوزی، میرزا محمدحسن (۱۴۲۶ ق). *ریاض الجنه*، تحقیق: علی رفیعی علام‌رودشتی، اشراف: سید محمود مرعشی نجفی، ج ۳، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- حسینی کوهساری، سیداسحاق (۱۳۸۲). *تاریخ فلسفه اسلامی*، تهران: امیرکبیر، شرکت چاپ و نشر بین‌الملل.

- دانش‌پژوه، محمدتقی و بهاء‌الدین علمی انواری (۱۳۹۰). فهرست نسخه‌های خطی کتاب‌خانه مجلس شورای اسلامی، ج ۱، تهران: کتاب‌خانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۳۹). فهرست کتاب‌خانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۸ (نسخه‌های خطی شماره‌های ۱۳۲۱-۲۱۲۰)، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۴۰). فهرست کتاب‌خانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱۴ (نسخه‌های خطی شماره‌های ۴۵۸۰-۴۹۴۴)، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- درایتی، مصطفی (۱۳۹۱). فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، ج ۱۰ (الجانب - جوامع)، تهران: سازمان اسناد و کتاب‌خانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- درایتی، مصطفی (۱۳۸۹). فهرست‌واره دست‌نوشته‌های ایران (دنا)، ج ۸، ۹ و ۱۱، تهران: کتاب‌خانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم (۱۳۴۲). آتشکده اردستان (مشمول بر جغرافیا و تاریخ اردستان و تحقیق در انساب سادات طباطبایی ایران)، بخش دوم، بی‌جا: بی‌نا.
- روضاتی، سیدمحمدعلی (۱۳۸۶). دومین دوگفتار، قم: مؤسسه فرهنگی مطالعاتی الزهراء.
- ریاحی، محمدحسین (۱۳۸۵). روضه رضوان (مشاهیر مدفون در تکیه کازرونی)، اصفهان: کانون پژوهش.
- زادهوش، محمدرضا (۱۳۹۱). دیدار با فیلسوفان سپاهان (فرهنگ فیلسوفان اصفهان از دوران باستان تا این روزگاران)، تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- شفیعی اردستانی، مرتضی بن احمد (۱۳۷۴). صاحب‌الان عارف اردستان، نسخه خطی، محل نگه‌داری: کتاب‌خانه آیت‌الله مرعشی نجفی، شماره مسلسل: ۸۸۲۲.
- شفیعی اردستانی، مرتضی بن احمد (۱۳۷۵). نگاهی به زندگی محمدصادق اردستانی، نسخه خطی، محل نگه‌داری: کتاب‌خانه آیت‌الله مرعشی نجفی، شماره مسلسل: ۱۰۱۵۸.
- شیروانی، زین‌العابدین (مست‌علیشاه) (۱۳۸۹). بستان‌السیاحه، ج ۱، پیش‌گفتار و تصحیح: منیژه محمودی، تهران: حقیقت.
- شیروانی، محمد (۱۳۵۸). فهرست نسخه‌های خطی کتاب‌خانه وزیری یزد، وابسته به کتاب‌خانه آستان قدس رضوی، ج ۵، از شماره ۳۰۰۱ تا ۳۹۵۰، تهران: به هزینه انجمن آثار ملی.
- قزوینی، عبدالنبی (۱۴۰۷ ق). تتمیم آمل‌الآمل، تحقیق: سیداحمد حسینی، قم: کتاب‌خانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- قمی، محمد و محمدجواد اسماعیلی (۱۳۹۵). «نسخه‌شناسی و بایسته‌های تصحیح انتقادی حکمت صادقیه»، آینه میراث، دوره جدید، س ۱۴، ش ۱، پیاپی ۵۸.
- قمی، محمدسعید (۱۳۶۲). کلید بهشت، با مقدمه و تصحیح و سعی و اهتمام: سیدمحمد مشکوة، تهران: الزهراء.
- کتابی، سیدمحمدباقر (۱۳۷۵). رجال اصفهان (در علم و عرفان و ادب و هنر)، ج ۱، اصفهان: گل‌ها.
- کدیور، محسن (۱۳۷۸). مجموعه مصنفات حکیم مؤسس آقاعلی مدرس تهرانی، مقدمه، تنظیم، تصحیح، و تحقیق: محسن کدیور، تهران: اطلاعات.

- لاهیجی، ملا محمدجعفر (۱۳۴۳). شرح رساله المشاعر ملاصدرا، مقدمه، تعلیفه و تصحیح: سیدجلال‌الدین آشتیانی، قم: مرکز النشر، مکتب الاعلام الاسلامی.
- مدرس، محمدعلی (بی‌تا). ریحانه الادب فی تراجم المعروفین بالکنیه او اللقب یا کنی و القاب، ج ۵، تبریز: چاپ‌خانه شفق.
- مشتاقی، مهدی (۱۳۸۹). اردستان در گذر تاریخ، ج ۱، تهران: مبین اندیشه.
- مطهری، مرتضی (۱۳۵۷). خدمات متقابل اسلام و ایران، تهران: صدرا.
- مقصود همدانی، جواد (بی‌تا). فهرست نسخه‌های خطی کتاب‌خانه غرب مدرسه آخوند، همدان: بی‌نا.
- مکارم، هادی (۱۳۷۸). «خرده‌گیران بر حکمت متعالیه و منتقدان صدرالمتهلین»، مجله حوزه، ش ۹۳.
- منتظر القائم، اصغر (۱۳۸۹). دانش‌نامه تخت فولاد اصفهان، ج ۱ (آ-ج)، زیر نظر: اصغر منتظر القائم، ویراستار: ناصر کریم‌پور، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
- منزوی، احمد، عبدالحسین حائری، و فخری راستکار (۱۳۹۰). فهرست نسخه‌های خطی کتاب‌خانه مجلس شورای اسلامی، زیر نظر: ایرج افشار، محمدتقی دانش‌پژوه، و علینقی منزوی، ج ۸ (شامل جلدهای ۱۵-۱۸ قدیم)، تهران: کتاب‌خانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- مهدوی، سیدمصلح‌الدین (۱۳۸۶). اعلام اصفهان، تصحیح، تحقیق، و افاضات: غلامرضا نصرالهی، ج ۳ (ر-ظ)، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
- مهدوی، سیدمصلح‌الدین (۱۳۴۸). تذکره القبور یا دانشمندان و بزرگان اصفهان، اصفهان: کتاب‌فروشی ثقفی.
- مهدوی، سیدمصلح‌الدین (بی‌تا). مختصری از تاریخچه محله نواجو و تاریخ ساختمان حمام شریف و عین وقف‌نامه آن، بی‌جا: بی‌نا.
- نظری، محمود (۱۳۸۸). فهرست نسخه‌های خطی کتاب‌خانه مجلس شورای اسلامی، ج ۳۲، تهران: کتاب‌خانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- ولائی، مهدی (۱۳۶۴). فهرست کتب خطی کتاب‌خانه مرکزی آستان قدس رضوی، ج ۱۱، مشهد: انتشارات کتاب‌خانه مرکزی آستان قدس رضوی.